

юритилган. Шунингдек, эртақ жанрининг шакли, ифода услуби, образ ва мотивларига қайта ишлов берилиши натижасида стилизация фольклоризм кўринишларининг яратилганлиги билан боғлиқ тушунчалар борасида фикр юритилган. Ўзбек ва қорақалпоқ адабиёти тараққиётида фольклор жанрлари стилизацияси омиллари ва кўринишларининг муҳим ўрни ва аҳамияти тадқиқ қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются сказочные традиции которые являются важным фактором развития узбекской и каракалпакской литературы. Также анализируется концепции, связанные с созданием стилистических форм фольклора в результате обработки формы, стиля выражения, образа и мотивов сказочного жанра. Изучается важная роль и значение факторов и проявлений стилизации фольклорных жанров в развитии узбекской и каракалпакской литературы.

SUMMARY

The article depicts that the traditions of fairy tales are an important factor in the development of Uzbek and Karakalpak literature. It also discusses the concepts associated with the creation of stylistic forms of folklore as a result of the processing of the form, style of expression, image and motives of the fairy tale genre. The important role and significance of the factors and manifestations of stylization of folklore genres is studied in the development of Uzbek and Karakalpak literature.

КОСМОГОНИК МИФ СЮЖЕТИНИНГ ЭПИК ТАЛҚИНИГА ДОИР

М.Жўраев - филология фанлари доктори, профессор

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти

Таянч сўзлар: фольклор, астраль миф, архаик миф, афсона, сюжет, мотив, персонаж, этиологик миф, антропогеник қараш, тарихий асос.

Ключевые слова: фольклор, астральный миф, архаический миф, легенда, сюжет, мотив, персонаж, этиологический миф, антропогенические воззрения, историческая основа.

Key words: folklore, astral myth, archaic myth, legend, plot, motive, character, etiological myth, anthropogenic views, historical basis.

Маълумки, жаҳон, шу жумладан, туркий халқлар фольклорининг қадимий намуналаридан бири космогоник мифлар бўлиб, унда оламнинг тузилиши, ой, қуёш ва юлдузларнинг пайдо бўлиши, самовий жисмлар ҳаракати ҳақидаги мифопоэтик тасаввурлар ўз ифодасини топганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Бундай миф ва эътиқодий қарашлар қадимги одамнинг олам ҳақидаги энг кўҳна ибтидоий тасаввурлари йиғиндисидан иборат бўлган. Қадимги одамнинг замин ва уни ўраб олган бепоён борлиқ сирларидан воқиф бўлишга интилиши натижасида юзага келган мифологик тасаввурларнинг туб моҳияти – оламнинг ибтидоси сабабларини тушунтиришга қаратилган. Демак, космогоник мифлар борлиқнинг пайдо бўлиши, осмон билан ернинг яратилиши ва бир-биридан ажратилиши, ой, қуёш, юлдуз каби само ёриткичлари ҳамда табиат ҳодисалари ҳақидаги қадимий эътиқодий қарашлар ва мифологик тасаввурлар асосида юзага келган. Космогоник мифларнинг тарихий асослари ва мотивлар тизимини ўрганиш аждоқларимиз поэтик тафаккурининг шаклланишига асос бўлган қадимий мифопоэтик архетиплар моҳиятини ойдинлаштиришда муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбек фольклоршунослигида космогоник мифлар ва осмон жисмлари билан боғлиқ халқ қарашлари К.Имомов [1], У.Жуманазаров [2:30-47] ва ушбу мақола муаллифи томонидан ўрганилган [3].

Космогоник мифлар ҳам ўз мазмунини ва сюжет типларига кўра бир неча гуруҳни ташкил этган бўлиб, улар орасида оламнинг яратилишига доир этиологик мифлар, қуёш ва ой тўғрисидаги шамсий-қамарий мифлар, юлдузлар ҳақидаги астраль мифлар, табиат ҳодисаларига оид халқ қарашларини ўзида акс эттирган култ мифлари каби типларга бўлинади. Юлдузлар тўғрисидаги астромифологик тасаввурлар асосида шаклланган ўзбек мифлари орасида Осмоннинг шимолий ярим шарига кўринувчи Етаган ёки Етти қароқчи юлдузларининг пайдо бўлиши ҳақида ҳикоя қилувчи сюжетлар ўзининг хилма-хиллиги ва қизиқарлилоғи билан ажралиб туради. Бу типга мансуб астраль мифларнинг генезиси ва ўзига хос эпик талқинларини ёритиш мақсадида юлдузга айланган етти оға-ини ва уларнинг сингиси ҳақидаги ўзбек мифини таҳлилга тортишни лозим топдик.

Қашқадарё вилоятининг Касби туманидаги Майма-ноқ қишлоғида яшовчи уста Неъматилла Дилмурод ўғлидан 1997 йилда биз тарафимиздан ёзиб олинган "Савдогарнинг етти ўғли" номи мифда осмон жисмларининг пайдо бўлиши шундай изоҳланади:

«Қулардан бир куни бир савдогар сафарга отландиган бўлиб қолибди. Унинг етти ўғли бор экан, хотини

бўлса яна оғироёқ экан. Савдогар кетар чоғи ўғилларига қараб: «Болаларим, рўзғорни энди сизларга топшириб кетаяпман», – дебди. Орадан бироз вақт ўтиб, савдогарнинг хотини киз туғибди. Етти оға-ини сингилли бўлганликларига суюниб, бошлари осмонга етибди. Бир куни ака-укалар бир дашту биёбонда чайла қуриб яшай бошлабди. Акалари овға кетганида киз уларга овқат пишириб ўтираркан. Бир куни киз уйдан эргашиб келган мушуги билан аразлашиб қолишибди. Мушук аччиқ қилиб, ўчоқдаги оловни ўчириб қўйибди. Акалари келгунига қадар овқат тайёрлаш учун қизча ноилоҳ олов ахтариб йўлга тушибди. Юра-юра бир кампирнинг уйига бориб қолибди. Кампир қизнинг қўлига бир ҳовуч қул солиб, устига уч дона чўғ қўйиб берибди. Қизнинг қўлидаги қул аста-секин тўқилиб, из бўлиб қолибди. Кампир ана шу қул изи билан келиб, ҳар куни қизга бошидаги битларни тердириш баҳонасида унинг тиззасига бошини қўйганча қонини сўриб кета бошлабди. Бир куни бу сирдан воқиф бўлиб қолган етти оға-ини кампирнинг бошига қилич солиб, қалласини сапчадай узиб ташлабдилар. Аммо қалла думалаб-думалаб бир ғорга кириб кетибди. Бу ғорда кампирнинг дев акалари яшар экан. Улар ғордан чиқиб келишибди-да, етти ака-ука билан уларнинг сингисини ўлдирибдилар.

Шу атрофда бир чўпон қўй боқиб юрган экан, савоб учун уларнинг жасадларини ювиб-тараб, қўмибди. Бир йилдан сўнг уларнинг мазоридан ҳар хил гуллар ўсиб чиқибди. Савдогар болаларини ахтарибди, аммо улар ўлганини билиб, доду фарёд чекиб йиғлабди. Фарзандларидан жудо бўлган савдогарнинг нолаю илтижолари тангрининг даргоҳида қабул бўлиб, етти ака-ука билан уларнинг сингиси тирилибди ва худонинг амри билан осмонга чиқиб, юлдузга айланиб қолишган эмиш. Осмондаги Етти қароқчи билан Зухра юлдузлари ана шу ака-ука билан уларнинг сингиси дейишади. Қизча жодугарнинг уйидан чўғ олиб келганда қўлидан тўкилган қулнинг изи эса Сомон йўлига айланган экан» [Муаллифнинг фольклор экспедицияси материалларидан, 1997 йил].

Етти ака-ука ва уларнинг сингиси саргузаштлари ҳақидаги бу асотир қадимги туркий қавмлари мифологиясидаги архаик сюжетлардан бири асосида шакллانган. Хусусан, тоғли олтойликларнинг афсоналарида ҳам Етаган юлдузларига айланган етти ака-уканинг сингиси образи бор бўлиб, унинг исми «Очу қаракши» дейилади. Г.Н.Потаниннинг аниқлашича, тоғли олтойликлар тилида «қаракши» сўзи «сохибжамол», «ғўзал» деган маъноларни англатар экан [4:128].

Бурят мифларидан бирида айтилишича, Етти қароқчи юлдузи ўзининг ақлилиги ва топқирлиги би-

лан одамлар эътиборини қозонган етти нафар етим бола эмиш. Улар узоқ давом этган машаққатли изланишлардан кейин бир баҳодирнинг йўқолган қизини излаб топиб, ота-онаси бағрига қайтарадилар. Ана шу олийҳимматликлари ва жасурликлари учун улар юлдузга айлантирилган эмиш [5:16].

Кўринадики, етти ака-ука ва уларнинг синглиси саргузаштлари мавзуси туркий ҳамда муғул-буят халқлари мифологиясида турлича талқин қилинган экан. Бевосита ана шу бобосюжетнинг образлар силсиласи ва осмон ёриткичларига эврилишдан иборат космогоник жараён моҳиятини ўзида мужассамлаштирган асотирнинг асрлар давомида анъанавий эпик мотивлар билан бойитилган бир кўриниши ўзбек фольклорига сақланиб қолиши ҳам архаик миф эволюцияси маҳсулидир.

Отаси сафардалиқ чоғида фарзанд туғилиши, болаларнинг уйдан чиқиб кетиши, биёбонда чайла қуриб, овчилик билан кун кечириш, мушукнинг оловни ўчириши, қизнинг чўғ излаб ялмоғизга дуч келиши, қизнинг қонини сўрган ялмоғизнинг ўлдирилиши, кесилган калланинг думалаб ғорга кириб кетиши, ғордан чиққан девлар билан олишув каби мотивлар ўзбек халқ эртақларининг анъанавий сюжет элементлари сирасига қиради.

Айни бир мотив халқ насрининг турли жанрларига мансуб матнларнинг композицион қурилишида мавжуд бўлиши ўзбек фольклори учун анъанавий поэтик қонуниятлардан бири саналади. Масалан, «Кенжа ботир» эртагида кесилган калла думалаб-думалаб, ўрмон четигадаги бир ўрага тушиб кетади [6:102-103].

“Минораи калон” номли тарихий афсонада тасвирланишича, бир девона Бухоро Арки дарвозаси ёнида ўтириб: “Дўст бўлсанг, дўзахингни барҳам ур!” деб фиғону нола этаркан. Амирнинг мулозимлари уни ҳайдашибди, уришибди, лекин ҳалиги девона сира гапга қулоқ солмай, тиним билмай додлармиш. Амирнинг ғазаби келиб: “Девонанинг боши чопилсин!” деган фармонни берибди. Жаллод девонанинг бошини чопибди. Бош думалаб-думалаб Аркнинг ёнидан Масжиди Калоннинг олдига келиб, бир ғорга кириб кетибди. Кечаси амир туш кўрибди. Тушида ҳалиги боши чопилган девона келиб: “Эй, амир! Мени ўлдиртирганингдан ўкинма. Аллоҳга шукрки, мен муродимга етиб, жаннатий бўлдим. Лекин сен менинг бошим ғойиб бўлган жойда бир минора қурдирмоққа фармон бер!” дебди. Эртасига амир минора қурмоққа фармон берган экан [7].

Ўзбек мифологиясида ғор (ёки унинг қудук, ўра, чуқурлик, сой, жар каби аналоглари) ўзга олам – ўликлар мулки (кўпинча ер остида жойлашган деб тасаввур қилинади)га ўтиш йўли сифатида тасаввур қилинади. Ялмоғизнинг кесилган боши бамисоли жони бор пайтдагидай гапириши ва думалаб ғорга кириб кетиши эса қадимги одамнинг жон тўғрисидаги анимистик қарашлари асосида шаклланган мотивлардир. В.Я.Пропп антик давр тасвирий санъатида худди ердан ўсиб чиқаётганга ўхшаш соқолли каллалар сурати чизилган лавҳалар мавжуд бўлганлигини қайд қилади. Унинг фикрича, қадимги одам инсон жони танасининг юқори қисмида, яъни калласида бўлади деб ўйлаган, шу боис кесилган калла жон ва руҳ тимсоли саналган. Бошларнинг танасидан узилгач, ўлмаслиги ҳақидаги эртақларнинг тарихий асослари ана шу астраль қарашларга боғланади [8:136].

Исломда авлиёлар қульгини махсус тадқиқ этган этнограф олим В.Н.Басилов Ўрта Осиё халқлари фольклоридаги “қесикбош мотиви”нинг генетик илдизлари хусусида сўз юритар экан, бу мотивнинг мифологик асосларини ўлиб-қайта тирилувчи тангрилар ҳақидаги эътиқодий қарашларга боғлаб таҳлил қилган [9:145].

«Савдогарнинг етти ўғли» номли миф этиологик характерда бўлиб, унинг тугалланмасида учта самовий жисмининг пайдо бўлиш сабаблари изоҳланган. Бу миф

сюжети Етти қароқчи, Зухра юлдузи ва Сомон йўли тўғрисидаги мифологик қарашларни ўзида мужассамлаштирган. Қашқадарё воҳасидан ёзиб олинган мазкур астраль миф сюжети «Оқпомиқ» номли туркман халқ эртагига жуда ўхшаб кетади. Мазкур эртақда тасвирланган эпик воқеалар етти ака-ука билан уларнинг синглиси бошдан кечирган саргузаштлар асосига қурилган. «Оқпомиқ» эртагининг қисқача мазмуни қуйидагича:

«Бир одамнинг етти ўғли бўлган экан. Қасб-қори овчиликдан иборат бўлган ака-укалар синглиси йўқлигидан ўксиниб юришар экан. Бир куни уларнинг онаси қиз туғибди. Унга Оқпомиқ деб исм қўйибдилар. Қиз улғайиб, вояга етгач ака-укаларнинг уйига файз кирибди.

Оқпомиқнинг бир мушуги бор экан, топганини ўша мушук билан бўлишиб ер экан. Кунлардан бир куни ҳовли супураётган қиз бир дона майиз топиб олибди. Майизни иккига бўлиб, ярмини ўзи ебди, қолган ярмини мушугига бермоқчи бўлиб ҳарчанд чақирмасин, мушук келмабди. Кейин майизнинг қолган бўлагини ҳам қизнинг ўзи еб қўйибди. Бироздан сўнг мушук келиб қолибди ва топилган майиздан ўз улушини қолдирмаганига жадли чиқиб, аччиқланибди-да, ўчоқдаги оловни ўчириб қўйибди. Қиз бўлса оловнинг ўчиб қолганидан қаттиқ хафа бўлибди, чунки акалари келгунича овқат пишириб қўйиши керак эди-да!

У оловни қаердан топсам экан деб ўйлаб, ташқарига чиқса, узоқдан тутун кўринибди. Ўша жойга яқинроқ бориб қараса, у бир дев кампирнинг макони экан. Дев кампир олов бериш эвазига қизнинг қонини сўришга шартлашиб олибди. Шундай қилиб, у ҳар куни акалари йўқлигида қизнинг уйига келиб унинг қонини сўра бошлабди.

Синглисининг кундан-кунга ориқлаб бораётганини кўрган етти ака-ука бир куни пойлаб ўтириб, дев кампирнинг қилаётган ишидан воқиф бўлиб қолишибди. Улар дев кампирнинг етти ерига қилич солиб, бурдалаб ташлабдилар. Аммо унинг калласи: «Чўпдай кўпайиб келай!» деганича юмалаб-юмалаб кетибди. Оға-инилар каллани қувиб етолмабдилар. Дев кампирнинг калласи юмалаб бориб бир тоғнинг ковагига кириб кетибди. Бироздан сўнг ҳалиги ковақдан бир нечта девлар чиқиб, етти ака-укани ўлдириб, гўштларини еб, суяқларини қолдириб кетишибди. Оқпомиқ бир кийикнинг терисини ёпиниб ўтиргани учун девлар уни топишолмабди.

Акаларидан ажралиб қолган қиз бир қари кампирни учратиб қолибди. Кампир қизга раҳми келибди ва унга агар Оқ туянинг сутига акаларининг суяқлари устига сепса, улар тирилишини, аммо Оқ туя одамни ёмон кўришини, шунинг учун эҳтиёт бўлиш зарурлигини айтибди. Қиз кампирнинг кўрсатмаларига амал қилиб, Оқ туянинг маконига бориб, унинг кўшаги-бўталогини ахтариб топибди. Бўталоқ одамни яхши кўрар экан, Оқпомиқ унга ўз дардини айтиб берибди. Шунда бўталоқ: «Майли, мен сенга ёрдам бераман. Фақат онам билмаса бўлгани», дебди. Оқ туя кўриниши биланок Оқпомиқ бўталоқнинг панасига яшириниб олибди. Туя келиши билан бўталоқ онасининг олдига югурибди. «Одам иси келаяпти!» дебди туя. Аммо бўталогининг қорни очикқанини кўриб, ийиб кетганидан уни эмиза бошлабди. Бўталоқ ҳам онасини эмиб, сутни Оқпомиқнинг қўлидаги идишга қуяверибди. Идиш тўлгач, бўталоқ ўтлагани кетгандай бўлиб, Оқпомиқни оти боғлаб қўйилган жойга олиб бориб қўйибди. Оқ туя ҳам улар билан изма-из келаятган экан, бирдан қизга қўзи тушиб, орқасидан қувлабди. Аммо Оқпомиқни тутта олмай, орқасига қайтиб келибди ва боласига қараб: «Тошга айланиб қол!» дебди. Бўталоқ ўша заҳоти тошга айланибди. Боласидан айрилган оқ туя эса бўзлай-бўзлай қўкка чиқиб кетибди. Унинг елинидан томган сут эса осмонда оппоқ из бўлиб сочилиб қолган эмиш. Бу Сомон йўли бўлиб, одамлар уни «Оқ моюнинг йўли», яъни «Оқ туянинг йўли» деб аташар экан.

Оқпомиқ бўлса акаларининг суякларини бир жойга тўплабди, аммо кенжа акасининг битта қовирғасини топполмабди. Суякларнинг устига сут сепган экан, акалари бир акса уриб тирилиб. ўринларидан турибдилар [10:17-25].

Етти ака-ука ва уларнинг синглиси саргузаштлари жуда жозибатор бадий лавҳаларда тасвирланган бу эртақда туркий халқларнинг Етаган юлдузлари ва Сомон йўли ҳақидаги қадимий астраль қарашлари ўз ифодасини топган. Эртақда космогоник мифнинг этиологик характердаги мотивларидан фақат биттаси – Сомон йўли (Оқ мойнинг йўли)нинг пайдо бўлиши ҳақидаги мифологик тасаввурлар акс этган, холос.

Астраль мотив асосига қурилган мазкур туркман халқ эртаги сюжетининг характерли деталларидан бири етти ака-уканинг сут воситасида тирилиши мотивидир. Бу мотивнинг илдишлари тириклик суви – оби ҳаёт тўғрисидаги қадимий тасаввурларга бориб тақалади. Ибтидоий одам сувнинг ҳаётбахш хусусиятга эгалигига ишонгани боис оби ҳаёт чашмаси ҳақидаги мифларни яратган. Чуваш фольклори тадқиқотчиси А.К.Салминнинг аниқлашича, мифологияда сув билан бир қаторда жониворлар сути ҳам марҳумларга жон ато эта оладиган магик хусусиятга эга бўлган муқаддас нарса деб қаралган. Қадимги одам мурда устига муқаддас жониворларнинг сути сепилса, у ўша захотиёқ тирилади, деб ўйлаган [11:106].

Сув ва сутнинг ҳаётбахш этувчилик хусусиятига ишонишга асосланган мифологик тасаввурларнинг излари ёшларни бир ёш-табақа мансубиятидан бошқа гуруҳга ўтказиш удуми, яъни синов-инициация маросимларида ҳам ўз аксини топган. Хусусан, қадимги майя қабиласи қоҳинлари синовдан ўтаётган ўсмирларни рамзий ўлим ҳолатига солишган ва бироз фурсат ўтгач, уларни «қайта тирилтириш» амалларини бажиришган. Бунинг учун улар гул қўшиб афсун ўқилган сувни ўсмирнинг пешонаси, кўзлари ва юзига суртиб, уч марта «уйғон!» деб хитоб қилишган [12:246].

Сув (сут)нинг ҳаётбахшлик хусусиятига эгалиги билан алоқадор мифик қарашлар, яъни марҳум танаси ёки унинг суяклари устига сепилган сув (сут)нинг магик таъсири натижасида ўлган одамга қайта жон кириши тўғрисидаги анимистик эътиқодлар «Оқпомиқ» эртагидаги етти оға-инининг тирилиши мотивининг тарихий-генетик асосини ташкил этади.

Ўзбек фольклорига қайд қилинган «Савдогарнинг етти ўғли» номли миф сюжети типологик жиҳатдан Етти қароқчи юлдузларининг пайдо бўлиши ҳақидаги мўғул мифига жуда яқин келади. Ўтган асрнинг охириларида ёзиб олинган бу мифда баён қилинишича, қадим замонларда Масанг деган баходир бўлган экан. Онаси сигир, отаси одамзот бўлганлиги учун Масанг ҳўкиз бошли бўлиб туғилган экан. Бир куни Масанг сафарга чиқибди. Юра-юра бирин-кетин учта одам билан учрашиб, дўстлашибди. Улар чўлда чайла қуриб, яшай бошлабдилар. Бир куни Масанг ялмоғиз кампирни ўлдирди. Ялмоғиз бир ўрадан чиқиб келган экан. Масанг белига арқон боғлаб, ўша ўранинг ичига тушибди, аммо дўстлари хоинлик қилиб, уни тортиб олабдилар. Масанг дарахтга тирмашиб, ер юзига чиқиб олибди. Узоқ машаққатлардан сўнг осмон руҳлари билан жанг қилаётган бир қора махлукка дуч келибди. Масанг уни ҳам ўлдирди. Шу пайт Масанг ер юзига чиқариб юборган аёл унинг бошига темир таёқни ташлаб юборибди. Масангнинг танаси етти бўлакка бўлиниб кетди. Осмон ҳокони уни Етти қароқчи юлдузларига айлантириб, кўкка ўрнатиб қўйибди [13:26].

Бу миф Етаган юлдузларининг пайдо бўлиши ҳақидаги қадимги туркий асотирилларнинг сюжетида қачонлардир мавжуд бўлган ғоят муҳим бир бадий детални саклаб қолган. У ҳам бўлса мифик қахрамон Масангнинг ер юзидаги биринчи одам сифатида талқин қилинишидир. Зеро, Масанг ҳўкиз бошли афсонавий одам сифатида тасвирланиши ҳам унинг ер юзида яра-

тилган илк одам эканлигидан далолат беради. «Авесто»да ёзилишича, Ахурамазда томонидан яратилган биринчи одам Гавомард ярми одам, ярми бука кўринишига эга бўлган [14].

Мамлакатимиз ҳудудидан топилган археологик материалларда бука бошли, одам сийратли мифологик персонаж тасвири акс эттирилганлиги ҳам қайд қилинган. Хусусан, Хоразм вилоятининг Шовот тумани ҳудудидан милoddан бурунги V-VIII асрларга оид қалъа харобалари текширилганда боши соқолсиз одам қалласини эслатувчи бука ҳайкаллари топилган эди [15:455]. Халқимизнинг илк одам – Гавомард тўғрисидаги мифологик тушунчалари асрлар давомида турли семантик ўзгаришларга учраган. Шу боис, қадимги санъат ва архитектура обидаларида у гоҳ ҳўкиз бошли одам, гоҳида эса қалласи одамга ўхшаш бука тарзида тасвирланган. Масанг ва Гавомард образлари ўзининг мифологик асосларига кўра Шарқ халқларининг илк одам ҳақидаги антропогоник қарашлари маҳсулидир.

Мўғул фольклорига астраль миф талқини, Масанг ўлганидан кейин унинг вужуди етти қисмга бўлиниб, юлдузларга айланган. Бу космогоник мотив ҳам ер юзидаги илк одамнинг тана аъзоларидан оламдаги моддий борлиқнинг вужудга келиши ҳақидаги мифологик тасаввурларни ўзида акс эттирган сюжет элементи ҳисобланади. Хусусан, қадимги Хитой мифологиясида ер юзида пайдо бўлган биринчи одам – Паньгунинг ўлиmidан кейин унинг вужуди парчаланиб кетиб, нафаси – шамол ва булутларга, товуши – момақалдирикка, чап кўзи – қуёшга, ўнг кўзи – ойга, суяклари ва оёқлари эса дунёнинг тўрт томони ҳамда беш буюк тоққа айланганлиги айтилади. Паньгунинг қонидан дарёлар, томирлари ва пайларидан заминдаги йўллар, сочларидан юлдузлар, тишларидан олтин ва бошқа қимматбаҳо тошлар, эрлик уруғидан маржон, илигидан дур, терларидан ёмғир ва шабнам пайдо бўлибди. Унинг танасида ўрмалаб юрган ҳашаротлар шамол таъсирида одамларга айланган эмиш [16:326].

Қадимги аждодларимиз ер юзида пайдо бўлган биринчи одам ўлгач, унинг танаси турли хил нарсаларга айланган деб ўйлаганлар. Масангнинг еттига бўлинган танаси юлдузга айланиши мотивининг тарихий асослари ҳам ана шу тасаввурларга боғланади. Қашқадарёдан ёзиб олинган астраль мифда савдогарнинг етти ўғли билан қизи ўлганидан кейин юлдузга айланиши баён қилиниши бевосита Масанг ҳақидаги қадимги мўғул самовий асотири сюжети билан генетик муштаракликка эга. Ислom космогоник мифологияси таъсирида қадимги туркий мифнинг мотивлар таркибида муайян ўзгаришлар рўй берган. Хусусан, ўлган етти ака-ука руҳи кўкка чиқиб, юлдузга айланиши мотиви унутилган ҳамда унинг ўрнига савдогарнинг ўз болалигига жон ато этишни сўраб, худога илтижо қилиши лавҳаси қиритилган.

Фикримизча, Етаган юлдузларининг пайдо бўлиши тўғрисидаги қадимги туркий астраль мифнинг бош сюжетида мавжуд бўлиб, кейинчалик унутилган сюжет узвларидан яна бири ёвуз қучларнинг юқори олам – Кўкда яшовчи тангрилар билан кураши ҳамда мифологик қахрамон – димиургнинг ана шу курашда эзгулик қучларига қўмаклашуви мотивидир. Қашқадарё воқисасидан ёзиб олинган мифда боши танасидан жудо этилганда қалласи ўлмай қолган (яъни юмалаб бориб ғорга кириб кетган) ялмоғиз ҳамда ғордан чиқиб келган девлар ёвузлик олами - Ер ости дунёси, зулмат вақилларининг тимсоли. Мўғул асотирининг қахрамони Масанг билан олишган «қора махлук», ўзбек фольклорига «ялмоғиз» ҳамда туркман халқ эртагидаги «дев кампир» образлари ўзининг тарихий-генетик асосларига кўра муштарак негизга эга бўлган мифологик персонаждир. Чунки «қора махлук» осмон руҳлари билан олишган бўлса, ялмоғиз образининг тарихий-функционал типларидан бири ҳисобланган Раху Қуёш билан Ойни таъқиб қилиб юради [17]. «Савдогар ва

унинг етти ўғли» номли мифда эса ялмоғиз қизнинг қонини сўриш билан етти ака-укага душманлигини намойиш этади. Мўғул ва ўзбек фольклоридаги сюжетларнинг ҳар иккаласида ҳам қахрамон юқори олам вакиллари ҳимоя қилганлиги, уларнинг душманларини ўлдирганлиги учун юлдузга айланишади. Масанг ва етти ака-уканинг ўлимига сабабчи бўлган мифологик рақиб образи талқинида ҳам муштараклик мавжуд. Масангни ўра ичидаги аёл темир таёқ билан уриб ўлдирган бўлса, етти оға-ини ҳаётига ялмоғиз кампирнинг қалласи думалаб кириб кетган гордан чиққан девлар зомин бўлади.

Марказий Осиё халқларининг Етаган юлдузларини эзгу кучлар тимсоли деб тасаввур қилишга асосланган астраль қарашлари туркий халқлар оғзаки ижодиётида турли хил космогоник миф ва самовий афсоналарнинг юзага келишига замин бўлган. Биз юқорида кўриб ўтганимиз Бухоро вилоятидан ёзиб олинган астраль мифда синглизига бўлган меҳр-муҳаббати туфайли етти ака-

уканинг юлдузга айланиши баён қилинган бўлса, Тошкент ҳамда Қашқадарё вилоятларида қайд қилинган космогоник асотирларда етти оға-ини ёвузлик кучларининг хуружи туфайли ҳалок бўлишса-да, синглизининг жасорати натижасида қайта тирилишлари тасвирланган. Осмон ёриткичларининг пайдо бўлиши тўғрисидаги астраль мифларнинг архаик намуналарида етти ака-уканинг юлдузга айланиши эвристик мотиви асосида изоҳланган. Космогоник мифларнинг тараккиёти натижасида илк мифларнинг просюжети ўзининг асл ҳолатини сақлаб қолмаган бўлса-да, юқорида таҳлил қилинган матнларнинг барчасида етти ака-ука саргузаштларининг тасвирланиши сюжет ўзагини ташкил этади. Архаик мифнинг асосий моҳияти – самовий жисмларнинг вужудга келиши, муайян ҳолати ва ҳаракатини изоҳлаш, яъни Етаган юлдузларининг пайдо бўлиш сабабларини тушунтириш функциясини ўзида мужассамлаштирган космогоник қарашлар афсона жанрига хос эпик баён усулида ифодаланган.

Адабиётлар

1. Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. – Тошкент: «Фан», 1981. 70-71-б; Ўша муаллиф. Афсона // Ўзбек фольклори очерклари. 2-жилд. – Тошкент: 1989. 6-б.
2. Жуманазаров У. Тарих, афсона ва дин. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1990. 30-47-б.
3. Жўраев М. Юлдуз учини билан боғлиқ мифологик қарашлар. // УТА. – Тошкент: 1996. №2. 39-43-б; Шу муаллиф. Ўзбек халқ самовий афсоналари. – Тошкент: Фан, 1996; Шу муаллиф. Астромифологические представления народов Центральной Азии и генезис праздника Навруз. // Навруз – праздник мира и добра (Материалы международной научной конференции. 21 марта, 2013 года). – Ашгабад: 2013; Шу муаллиф. Ипак йўли халқлари астромифологияси. – Тошкент: 2018.
4. Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. – СПб., 1899. – С.128.
5. Хангалов М.Н. Додрун убгэд. // В кн.: Хангалов М.Н. Собрание сочинения. Т.3. – Улан-Удэ, 1960. – С.16.
6. Чалпак ёққан кун. Ўзбек халқ эртақлари. – Тошкент: «Чўлпон», 1987. 102-103-б.
7. Салимов С. Эй, минора, саломатмисан!? – Тошкент: «Халқ сўзи», 1991. 7 июль.
8. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л.: ЛГУ, 1946. – С.136.
9. Басилов В.Н. Следы культа умирающего и воскресающего божества в христианской и мусульманской агнологии // Фольклор и историческая этнография. -М.: 1983. -С.145.
10. Туркмен халқ эртекилери. 2-том. – Ашхабад: 1979. 17-25-б.
11. Салмин А.К. Сказка, обряд, действительность. – Чебоксары: 1989. – С.106.
12. Кнозоров Б. Иероглифические рукописи майя. – Л.: «Наука», 1975. – С.246.
13. Этнографический сборник. Т. VI. -М.: Издания Русского географического общества, 1864. - С.26.
14. Тревер К.В. Гопатшах-пастух-царь. //Труды отдела Востока государственного эрмитажа. Т.2. – М.: 1940. - С.81; Андрианов Б.В. Земледелие наших предков. – М.: «Наука», 1978. – С.61-63; Богомолов Г.Л. Канкинский печат с изображением Гопатшаха // Творческое наследие народов Средней Азии в памятниках искусства, архитектуры и археологии. – Ташкент: 1985. – С.28; Ртвеладзе Э.В. Бактрийский Гопатшах (нефритовая пластинка с изображением бактрийского правителя и человека-быка) // Вестник древней истории, 1995. – №1. – С.67-74; Жўраев М. Гавомард образининг ўзбек фольклоридаги талқинлари // УТА. –Тошкент: 2001. №5. 48-55-б.
15. Мамбетуллаев М. Работы Шаватского отряда. // Археологические открытия. 1980. -М.: «Наука», 1981. – С.455.
16. Юань Кэ. Мифы древнего Китая. – М.: «Наука», 1965. – С.326.
17. Евсюков В.В. Древнеиндийский миф о затмениях и его типологические соответствия в фольклоре тюрко-монгольских народов. // Традиционные верования и быт народов Сибири. – Новосибирск: «Наука», 1978. – С.27; Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. – Тошкент: «Фан», 1995; Ўша муаллиф. Ой ва куёш тутилиши билан боғлиқ мифологик тасаввурлар // Фольклоршунослик. 1-китоб. – Навоий, 2003. 19-23-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Етаган юлдузларининг пайдо бўлиши тўғрисидаги космогоник миф сюжетининг ўзбек, туркман, мўғул-бурят халқлари фольклоридаги ўзига хос мифопоэтик талқинлари киёсий таҳлил қилинган. Марказий Осиё халқларининг Етаган юлдузларини эзгу кучлар тимсоли, деб тасаввур қилишга асосланган астраль қарашлари туркий халқлар оғзаки ижодиётида турли хил космогоник миф ва самовий афсоналарининг юзага келишига замин бўлганлиги илмий жиҳатдан асослаб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье даётся сравнительный анализ своеобразных мифопоэтических интерпретаций сюжета космогонического мифа о появлении звезды Етаган (Большая медведица) в фольклоре узбекских, туркменских, монголо-бурятских народов. Научно обосновано, что древние астральные воззрения народов Центральной Азии, основанные на представлении о звездах Етагана как символе благородных сил, породили в устном народном творчестве тюркских народов различные космогонические мифы и легенды.

SUMMARY

The article provides a comparative analysis of the peculiar mythopoetic interpretations of the plot of the cosmogonic myth about the appearance of the star Etagan (Big Dipper) in the folklore of the Uzbek, Turkmen, Mongol-Buryat peoples. It is scientifically substantiated that the ancient astral views of the peoples of Central Asia, based on the concept of the Etagan stars as a symbol of noble forces, gave rise to various cosmogonic myths and legends in the oral folk art of the Turkic peoples.